

VÁRI FÁBIÁN LÁSZLÓ

A NAGY HEGYI TOLVAJ MAGYAR NÉPBALLADATÍPUS RUSZIN ÉS UKRÁN PÁRHUZAMAI

Talán nem hangzik túlzottan sarkalatosan, ha kijelentjük: a *Nagy hegyi tolvaj* című népballadánk valós előtörténetekre visszavezethető, tipikusnak mondható Kárpát-medencei családi dráma. Eszébe jutott-e már valakinek, hogy Jókai *Fátia Negráját* összevesse a *Nagy hegyi tolvajjal*? Mert a *Szegény gazdagok* álarcos rablójának ősalakját keresve ahhoz a Nopcsa László báróhoz jutunk el, aki Hunyad-megye kettős életet élő alispánjaként korának leghírhedtebb, feleségével és közeli családtagjaival szemben is kegyetlenkedő bandavezére, pénzhamisítója és aranycsempésze volt. Valószínűnek tartjuk, hogy második, dél-erdélyi útja alkalmával, 1858 őszén a regényhez való történeteket és adatokat jegyzetelve a „nagy mesélőnek” találkoznia kellett a téma népballadai feldolgozásával, ha nem ismerte volna már valamivel korábról, például Petrás Ince 1843-as moldvai gyűjtéséből a *nagy hegyi tolvaj*hoz kényszerített leány történetét.

Ha kissé körbenézünk a típus magyarországi „háza táján”, több ízben ráismerhetünk az idegenbe, vagy szeretetlen társhoz kényszerített lány rokonnak mondható, kilátástalan helyzetére, miközben jól tudjuk, hogy a téma eleve magában hordozza a legkülönbözőbb variációs lehetőségeket. Tágabb értelemben tehát a *Zsivány feleségének sorsa a Halálra hurcolt*, a *Halva talált*, a *Nászmenetben haldokló*, s a *Lengyelországba eladott menyasszonnyal* (Vargyas – 11, 12, 13, 14) hozható összefüggésbe, de kelet felé tekintve azt látjuk, hogy ezekhez hasonló, gyakran azonos alaphelyzetek ismétlődnek a ruszin (ukrán) balladaköltészetben is. Ez alkalommal csak a *Zsivány feleségére* összpontosítva kíséreljük meg feltárni annak ruszin párhuzamait. Vizsgáljuk meg elsőként a *Holovackij* lemákföldi változatát:

*Lent a völgyben, túl a pajtán,
egy ökrével szánt a leány.
Messze még a munka vége,
de az anyja üzen érte:*

*– Gyere lányom, férjhez adlak,
magam sem t’om, kihez adlak.*

*– Anyám engem férjhez adott
Jancsihoz, a nagy rablóhoz.
Este megy, megjő hajnalra,
véres kardját hazahozza,
azt is az asztalra rakja,
maga kiül az ablakba.*

*Gyermekét hogy rengetgeti,
anyja így énekel neki:
– Beli-beli, kicsi bubám,
ha olyan lennél, mint apád,
apró tested összevágnám,
a Duna vízébe szórnám!*

*Az ő ura bejött érte,
kivezette a nagy rétre.
– Térdre, asszony, csukd be szemed,
mert most leveszem a fejed!
Csak azt az egy nótát fújjad,
amivel fiam altattad,
mikor a rengőt ringattad!*

*– Nem nóta az, amit fújtam,
én csak az igazat szóltam.
– Anyám, kedves öreganyám,
add karomba kicsi pulyám,
hadd csókolom utoljára.*

*Egyik arcát megcsókolta,
a másikat megharapta.
– Erről jusson majd eszedbe,
hogy apád a fejem vette!*

*Sír a gyermek a kis ágyon,
Jancsi véle mit csináljon?
Aztán mégis ölbe veszi,
a liget-erdőbe viszi,
bölcsőcskét farag ott neki
a legszebbik jávorfából.
Ha a szellő himbálgatja,
máris jobb a feje alja –
azt hiszi, anyja ringatja,
ha az eső cseperészik,
jó szüléje mosdatgatja.¹*

(Vári Fábián László fordítása)

A sajátos kezdőkép, a ruszin (ukrán) nők által végzett nehéz fizikai munka már nem lepi meg az olvasót: tudjuk, hogy annak történelmi gyökerei vannak. Ám a gyermekét ringató asszony panaszának kihallgatása egyértelműen a *Szaván kapott feleség* (Vargyas, 21) alaphelyzetére emlékeztet. Bár tartalmukat tekintve a motívumok jelentősen különböznek, – előbbi férje titokzatos üzelmeit panaszolja, utóbbi a vérszerinti apa nevét árulja el gyermekének – mindkettő az asszony halálát készíti elő. Ám míg a *Szaván kapott feleség* magyar feldolgozása szinte csak ebből az egyetlen jelenetből teljeseedik ki, a ruszin *Zsivány felesége* esetében a cselekményt bonyolító újabb elemként a véres ingbe csavart *levágott kéz* is megjelenhet, s befejezésül ritka kivétellel mindig a *gyermek arcának megjelölésével* találkozunk. Mint látjuk, *Holovackij* szövege épp egy ilyen kivételes befejezés igen ritka, archaikus példáját mutatja fel, amely nem váltja ki az *arc-megjelölést*, hanem ráépül arra, s ezzel az anyát túlélő gyermek sorsát írja tovább. A *természet-anyja kegyelmére bízott árva* képe egyébként az egyik legmegkapóbb, szürrealisztikus mélységű balladai jelenetünk, ráadásul régi ismerősünk. *Vannak ringó bölcsők, azok elringatják, vannak jó asszonyok, akik megszoztatják* – olvashatók a káprázatos gondolat-párhuzamok a magyar *Kómíves Kelemen-balladák* legszebb változataiban.

V. Hnatyuk 1897-ben a *bácskai ruszinoknál* két változatát is leírta a tárgyalt balladának.² Ezek egyike *Jánosikról*, a másik egy *Kelemenik* nevű rablóról szól, ez utóbbi a következőképpen:

Drinov helység alatt lent a völgyben új kocsmá áll. El sem készült még teljesen – falai vakolatlanok, csak bársonnyal vonták be őket. Ott tanyázik Kelemenik, a nagy rabló, aki éjjel jár, és semmi jót nem visz haza, csak rozsdás kardját és egy véres inget. Asszonyát csak az ing kimosásra utasította s nem szétteregetésére. Az mégis kibontotta, s egy levágott kezét lelt benne ujjakkal, ezüst pecsétgyűrűvel. „Haji-buji, pici fiam, ha apádra hasonlítasz, apró darabokra váglak, a varjaknak odaadlak. Haji-buji, pici fiam, de ha énrám hasonlítasz, egyfolytában babusgatlak, finom fátylakba takarlak.” „Gyere, kedves, sétálgassunk, dalold újra, mit daloltál, mikor a fiam ringattad! „Én, bíz, egyet se daloltam, csak a pesztonkát nógattam, mossza ki a pelenkákat.” „Gyere kedves, sétáljunk ki a Duna csendes partjára!” „Mi dolog ez, kedves uram? Hét éve vagyok melletted, s még soha sem sétálgattunk!” „Térdelj, kedves, a vízpartra, hadd vágjam le most a fejed!” „Kelemenik, te nagy zsvány, add karomba kicsi fiam, hadd csókoljam utoljára!” Jobb orcáját megcsókolta, a balt gyöngéden megharapta. „Ez emlékeztessen anyádra, akit tulajdon apád fejezett le!”

Az eredeti alaptörténetre épülő cselekmény, bár több ponton találkozik *Holovackij* szövegével, a rabló tetteinek tényszerű részleteit is feltárja. Ilyen a véletlenül előke-rült *levágott kézfej*, ellenben a kéz gazdája egyelőre ismeretlen. A rejtélyt *Hnatyuk* másik, töredékesebb változata oldja fel, amikor az asszony az ezüst pecsétgyűrűről felismeri *tizenkettő közül a legszebb, legfiatalabb* fivére kezét.

1942 augusztusában az Ungváron megjelenő *Literaturna Negyilja* három, meglehetősen egységes fogalmazású Ung megyei változatát is közölte *Jancsik és Áncja* balladájának.³ Ezek motívumai az alábbiak szerint következnek. A szürke ökörrrel (tehénnel) szántó lányt anyja haza hívja, mert megérkezett a kérő, a *legelső*, a *legidősebb rabló*, aki térdére ülteti a lányt, s iránta való érzelmeit firtatja. „*Ha nem szeretnélek, nem hajoltam volna meg előtted.*” – halljuk a választ. A mese a zsvány házában a rejtélyek felfedésével, majd a gyermek ringatásával folytatódik, s a kivégzés előkészítésével, a gyermektől való búcsúzás képsoraival zárul. A szerkesztők rövid ismertetőben számolnak be a ballada széleskörű kárpátaljai elterjedéséről, kiemelve rendkívüli Ung megyei népszerűségét, miközben a *Jancsik*, *Jánosik* névre való hivatkozással a ballada szlovák eredetének tudatát táplálják.

V. P. Lintur harmincnál több általa gyűjtött változataról számol be, kötetében azonban csak hármat tesz közzé. Ezek egyike⁴ alább következik:

*Zöld mezőben jávorfácska,
ott szánt egy ökrével Áncja.
Dél sincsen még, sok a híja,
édesanyja máris hívja.*

*– Férfjhez adtalak, virágom,
alig hittem, máris bánom.
Jancsi lesz életed párja,
a hegyek híres zsványja.*

*A küszöböt át sem lépte,
az ő ura ott volt érte.*

*– Ülj csak, Áncja, az ölembe,
s mondd meg nékem, hogy szeretsz-e?*

*– Ha téged nem szeretnék,
talán meg sem ölelnék...
Akkor ottan lóra kaptak,
a hegyekbe elvágattak.*

*Kraszenova⁵ oldalában
gondolkodik ő magában:
este elmegy, megjön éjjel,
s valahányszor üres kézzel,
inge piszkos, szakad, foszlik,
de a kardján vér piroslik.*

Reng a gyerek bölcsőcskéje:

*– Beli-beli, kis legényke.
Én méhemből megszülettél,
de ha apádra ütöttél,
éles késsel felaprítlak,
a varjak elébe szórlak,
még mielőtt nagyra nőnél,
emberek közé kerülnél.*

*Bús panaszát el sem búgta,
Jancsi az ajtót berúgta:
– Halljam, asszony, hogyan fújtad,
a fiamat mint ringattad?*

*– Nem is tudom, nem daloltam,
inkább csak úgy dúdolgattam.
– Fújd a nótát, fújjad, asszony,
vagy a nyakad elnyisszantom!*

*Szegény Áncja összerettent,
halkan énekelni kezdett:
– Beli-beli, kicsi bubám,
olyan szép leszel, mint apád,
csakis hozzá hasonlítlak,
tejbe-vajba mártogatlak.*

*– Eredj, Áncja, a szobádba,
öltözz a legszebb gúnyádba,
gyűjtött gyertyát végy kezedbe,
indulunk a vesztőhelyre.*

*– Hét évig a társad voltam,
rád hűséggel várahoztam,
nyolcadikba most fordultam,
lelkem érted feláldoztam.*

*Hallod-e, te kis pesztonka,
fiacskámat add karomba,
mert őt utoljára látom,
már ezután nem dajkálom.*

*Jobb orcáját megcsókolta,
a balt picit megharapta:
– Nesze e jegy, gyöngye vérem,
ez legyen az én emlékem.*

*Haragos a patak habja,
Jancsi kezét mosogatja.
– Hej, te betyár, mit műveltél,
gyilkosságba hogy kerültél?*

*Ránéz Jancsi a kezére:
– Semmi, csak egy galamb vére.
Burukkolását hallgattam,
egész éjjel nem alhattam.*

(Vári Fábíán László fordítása)

Lintur további szövegeinek egyikében⁶ új fejleményt találunk: *Rahón már kihirdették, hogy Jancsit elfogták, ítélni és akasztani fogják. A mezőre vezeték és így szóltak hozzá: – Nézd csak, Jancsi mind a tied a szép árpa- s búzatábla, a közepén álló akasztófával együtt.* Tegyük hozzá azonban, hogy ez a záróformula csak ebben a típusban új. A XVIII - XIX. századi ruszin (ukrán) betyárfolklorban gyakran felbukkan, mint a közelgő ítélet-végrehajtás szimbóluma.

A rablóhoz adott lány története valaha a Kárpátok gerincén túli *Galiciában* és *Bukovinában* is népszerű volt, s el kell ismernünk, hogy ott figyelmet érdemlő metamorfózison ment keresztül. Egy 1893-ban leírt, *Stanislaw* (Ivano-Frankivszk) környéki változat⁷ kezdőképe elárulja, hogy valahol *Szambor* alatt az egy ökrével, hármas ekével szántogató lány tulajdonképpen szerelmi jósláshoz készíti elő a földet, amelybe három petrezselymet ültetett. Azt locsolgatta, ápolgatta, s az anyjának ezek helyzetéből, állapotából kellett eldönteni, hogy kihez adja lányát, milyen *sorsot választ neki*. A hősnő szerint anyja rosszul döntött. *Nem adta törökhöz, nem adta lengyelhez, végül egy kálvinhoz⁸ adta, így hiábavalóvá lett a sok munka, kárba ment az elfogyasztott bor.* A továbbiakban már a megszokott forgatókönyv szerint történik minden. Elhangzik a gyermek altatása közben kitérő panasz, a férj kihallgatja, vesztőhelyre vezeti asszonyát, aki búcsúképpen jegyet hagy gyermeke arcán.

A *bukovinai* változat⁹ szerint az özvegy szánt hármas ekével, s egész tábla petrezselymet ültet, majd hagymának készíti elő a talajt, de lánya jövődöbelijének ő is a *kálvint* választja. Folytatása megegyezik az előbbivel, vége azonban újabb megható jelenettel árnyalja a történetet: *A levágott fej elgurulóban megszólal: „Jobb nekem a földbe senyvedni, mintsem a kálvinnal élni.”*

A nevezetes balladatípus európai családfájára tekintve azzal a ténnyel szembesülhetünk, hogy a Kárpát-medence talajában megkapaszkodott gyökerek egész Közép-Kelet Európa fölött szétterülő, német, francia és dán területre is hosszú oldalágat eresztő lombozatot táplálnak. A típus teljes európai motívumrendszerét és annak megoszlását felmérő *Vargyas Lajos* szerint „nem lehet kétséges, hogy a ballada központi magyar területen alakult ki, s terjedt el körös-körül minden irányban.”¹⁰ A folklórelemek széles terjedési szokásainak ismeretében a kiemelt idézet meglehetősen somásnak tűnik, ám az állítás indoklása kellőképpen megalapozott.

Ezek szerint a ballada dunántúli magyar változatai termékenyítőleg hatottak úgy a déli (szlovén, horvát), mint a tőlünk északnyugatra élő morvák népköltészetére, míg észak-magyarországi szövegeinket a Felvidék teljes szélességében a szlovákok, kelet felől pedig – a gazdag erdélyi és moldvai anyagot a román színhagyomány fogadta magába. Ugyanakkor a motívumok követése alapján kimutatható, hogy a morva és a szlovák átdolgozások tovább hatottak Galícián és Lengyelországon át akár Oroszorszáig.

Ez a már-már elméletszerű gondolatmenet úgy földrajzilag, mint a történelmi népességmozgás tekintetében is kerek, s amennyiben elegendő bizonyítéknak tekintjük a minden esetben konkrét balladai alaphelyzetet – az anya tudtával vagy tudta nélkül rablóhoz adott lány mostoha sorsát –, a vándorlás kérdését akár le is zárhatjuk. Csakhogy: a Kárpát-medencei magyarságot övként „körbeölelő” szláv ajkú népek feldolgozásaiban két olyan jelenet is lekötötte figyelmünket, amelyek rendkívül határozottan és makacsul ismétlődnek. Az egyik szerint a zsvány véres ingét csak mosás és nem szétteregetés végett adja át asszonyának. Ez az utasítás a helyzetet abszurdá, a feladatot teljesíthetetlenné teszi, hisz az ingbe rejtett levágott kézfej így végzetszerűen kerül elő. A hősnő helyzetéből szemlélve már ez is eléggé háborzongató, ám a konfliktus hirtelen beérését a kéz egyik ujján¹¹ az ezüst gyűrűje okozza: az asszony most szembesül fivére halálával.

Nos, ezt a jelenetet a magyar fogalmazásokban hiába is keresnénk. Pontosabban: tolnai és somogyi¹² szövegeinkben szerepel a hozzátartozók vérével szennyezett ruha, de az csak nagyon távolról rokonítható a szláv változatok „nagyjelenetével”. Ezt a hiástust *Vargyas Lajos* azzal a feltételezéssel próbálja meg áthidalni, hogy bizonyára a magyarban is megvolt a gyűrűről felismert *levágott kézfej*, csak kikapott, vagy mint a dunántúli adat mutatja, egyszerűen *véres ruhává* fakult.

A magyar változatokból teljességgel hiányzik a ruszin balladák befejező formulája, a fiacskájától búcsúzó asszony, aki a gyermek arcát ártatlan, má-

gikus eljárást alkalmazva gyöngéden megharapja, mert így kíván rajta saját, megbosszulandó halálára emlékeztető jegyet hagyni. Ez a mozzanat talán még az előzőnél is markánsabban, de ugyanakkor határozott költői igénnyel rajzolja, alakítja a ballada arculatát, minek következtében az olvasó már rég nem a balladai alaptörténetre, hanem a részletek által táplált drámaiságra figyel. Ettől a pillanattól kezdve halványodni kezd, érvényét veszti a balladával való találkozás első benyomása, mert már nem a *szaván kapott feleség* azonosítása, nem a magyar eredet gondolata a fontos, hanem az a tény, hogy a Kárpát-medencei ruszin és a galíciai ukrán folklór a magyarból kölcsönzött témát sajátos tartalmú, kivételes szépségű változatokban formálta újjá.

Felnőtt az utóbbi két-három évtizedben Kárpátalján, de az ukrán tudományosságban is a humánértelmiségnek egy olyan rétege, amely már tudatosan elutasítja a szovjet időkől öröklődött nagyhatalmi törekvéseket, magáénak vallja a több évszázados, közösen megélt ruszin-magyar történelem örökségeit, és ennél fogva sokkal jobban figyel a szoros egymásmellettségben élő népek kulturális kapcsolataira, s e kapcsolatokból származó helyi értékekre. Itt elsősorban *Leszja Musketikről*, az Ukrán Nemzeti Akadémia tagjáról, a magyar-ukrán folklórkapcsolatok avatott kutatójáról kell szólnunk, aki a kelet-magyarországi ruszin közösségek és az ukrainai nemzetiségek, ezen belül a kárpátaljai magyarok folklórájának témakörében tucatnyi tanulmánnyal járult hozzá a két nép történelmi megbékéléséhez. Egyik összehasonlító tanulmányában¹³ rámutat, hogy az idézett meseszövegek világosan utalnak népeink több évszázados közös múltjára, a közösen megélt, megszenvedett történelem hőseire (Mátyás király, Rákóczi fejedelem), de az összehasonlított szövegek stílusát, a kétnyelvűség elemeit összevetve *Leszja Musketik* eljut a meseszövegek genetikai azonosításáig, s ebben a munkában *Ortutay Gyula és Kríza Ildikó* nyomdokain halad.

Hozzá hasonló helytörténész és folklorista *V. M. Melnik*, aki a népköltészetet a történelemtudomány egyik lehetséges forrásának tekinti, s egyik nagyszerű tanulmányában a Kárpáti régió magyar-ukrán folklórkapcsolatait igyekszik feltárni.¹⁴ Mivel azonban az ő tanulmánya is népeink mondai szájhagyományának közös elemeivel foglalkozik, jelen tanulmány keretében nem szükséges rá részletesen kitérnünk, ellenben érdemes alaposabban beletekinteniünk egy másik tudományos dolgozatba, amely szorosan témánkkal, egy kárpátinak, azaz Kárpát-medenceinek mondott ballada (*Zsivány felesége*) párhuzamaival foglalkozik.¹⁵

A tanulmány szerzője, A. A. Kovacs világosan látja, hogy bizonyos balladatípusok kutatása esetében nem lehet figyelmen kívül hagyni a szom-

szédos népek feldolgozásait, mert azok nemcsak tartalmi-tematikai, de sok esetben formai és stilisztikai tekintetben is permanens kölcsönhatásban vannak egymással. Ily módon a *Zsivány felesége* típust három nép: a ruszin, a magyar és a román verziók értelmezésében világítja meg, majd végezetül – a szakma képviselőinek is figyelmébe ajánlva – megjegyzi: „Az itt kiemelt párhuzamok – világos beszéd – korántsem érzékeltetik teljes mértékben három nép balladáinak érintkezési felületeit, azonban a kiemelt areális jellegzetességek olyan mély strukturális és szellemi egyezésekről tanúskodnak, amelyeket csakis a Kárpátok völgyeiben és előhegyeiben élő ukránok, magyarok és románok több évszázados együttlélése hozhatott létre.”¹⁶

Talán remélhető, hogy e kutatói hitvallásnak is tisztességes és szép gondolat ruszin és ukrán kollégáink munkásságában a jövőben kutatási programmá teljeseedik, mert az összehasonlító vizsgálatok folytatása, a közös értékek felmutatása ma már alapvető cél Kárpátalján és a szélesebb régióban egyaránt.

JEGYZETEK:

¹ Dej, O. I. – Jaszencsuk, A. J.: Baladi, II. (Rodinno-pobutovi sztoszunki – Családon belüli ellentétek) Naukova Dumka, Kijiv, 1987. 454. o.

² Ruszki narodnyi pisznyi. Szerkesztette Djura Latjak. Ruszke szlovo, Novy Sad, én. 49-50. o.

³ Literaturna Negyilja, 1942. 15. sz. 151-154. o.

⁴ Lintur, P.: Narodnyi baladi Zakarpatyja. Gyűjtötte, szerkesztette, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta P. Lintur. Lviv, 1966, 109. o.

⁵ Kraszenova – a hegy neve.

⁶ Lintur, im.: 112. o.

⁷ Baladi, II. 450. o.

⁸ Nyugat-Ukrajnában Kálvinnak nevezik a despota, szadista hajlamú férfit, a rablót, a gyilkost.

⁹ Dej, O. I. – Jaszencsuk, A. J.: Baladi, II. (A családi élet konfliktusai) Naukova Dumka, Kijiv, 1988. 454. o.

¹⁰ Vargyas Lajos: A magyar népballada és Európa. Zeneműkiadó, Budapest, 1976, I. 233. o.

¹¹ Uo.: 238. o.

¹² Uo.: 240. o.

¹³ Leszja Musketik: Magyar elemek a kárpátaljai ruszin népmesékben. Néprajzi Látóhátár, 1993. 4. sz., 70-76. o.

¹⁴ V. M. Melnik: Ukrajinszko-vengerszkije otnosenyija v ukrajinszkom folklore Karpatszkojgo regiona. Szovjetszkaja etnografija, 1987. 5. 93-105.p.

¹⁵ A. A. Kovacs: Paraleli odnyijjeji karpatszkoji baladi. (Egy őshonos kárpáti, azaz a régióban élő népballada párhuzamai) Narodna tvorecsiszy ta etnografija. 1987, I. 52-56.o.

¹⁶ U.o.